

सदृक स्वरूपं एवं रूपकभेदेषु सदृकस्य स्थानं

प्रा.दीपक जोशी

आर्ट्स कालेज, मोडासा

गुजरात, भारत

(1) सदृक स्वरूपम्

नाट्यशास्त्रे नाटकप्रकरणादिन दशरूपकाणी सन्ति। तादृशाणी एव प्रकरणी त्रोटकः सदृकादी उपरूपकाणी अपि प्रसिद्धानि सन्ति। उपरूपकेषु कानिचिद् नृत्यप्रधानानि अभिनयप्रधानानि च सन्ति। तेषाम् स्वरूपं रूपकवत् भवति। अन्यानि रूपकाणी नृत्यप्रधानानि सन्ति। अभिनय प्रधानेषु उपरूपकेषु सदृकस्य अग्र स्थानं वर्तते।

सर्वप्रथम वात्स्यायन कामसूत्रे उपरूपकाणाम् उल्लेखयो वर्तते, परन्तु तत्र सदृकस्य निर्देशो नैव वर्तते।¹ भरतस्य अनुगामिना कोहलेन सर्वप्रथमम् उपरूपकेषु सदृकस्य निर्देशः कृतः इति नाट्यशास्त्रस्य वृत्तिकारेण अभिनवेन नाट्यदर्पणकारेण दर्शितं।² सदृकस्य उल्लेखः अन्यत्रापि अभिनवेन कृतो वर्तते।³

अस्य उपरूपकस्य लक्षण निर्देशः सर्वप्रथमम् राजशेखरेण स्वरचिते सदृके कर्पूरमंजरी नाम्नी कृतिरः यथा 4

सो सदृओ त्ति भज्जई दूरं जो जादीआई अजुहरई कि उण पवेसदिकखमभन्काई केवलं ज दीसंती॥
नाट्यशास्त्रस्य ग्रंथे भोजराजेन शृंगारप्रकाशे सर्वप्रथमम् एव व्याख्या कृता 5

विषकम्भक प्रवेशकरहितो यस्त्वेकभाषया भवति अप्राकृतसांस्कृतया स सदृको नाटिका प्रतिमा॥
तदनंतर हेमचंद्रादारज्य विश्वनाथपयान्तम सर्वैः नाट्यशास्त्रिभिः सदृक कृतिभिश्च एतादृशि एव व्याख्या अनुसृता वर्तते।

(2) रूपकभेदेषु सदृकस्य स्थानं

दशरूपकेषु सदृकस्य स्थानं नैव वर्तते। उपरूपकेषु तस्य स्थानं अतिमहत्त्वं भजते। अभिनवगुप्तेन नाट्यशास्त्रस्य अष्टादश अध्याये प्रथम कारिकायाम् प्रयोगतः शब्दस्य चर्चायाम् कथितं प्रयोगतरः प्रकृष्टः उचितो योगः अर्थात् परस्पर सम्बन्धः अनेन विवेचनेन परस्परसम्बन्ध वैचित्र्यकारणात् कोहलेन समर्थितम् यत् दशरूपके सदृकस्य भेदः समाविष्ट भवेत्। तेन तु त्रोटकम्.सदृकम्.रासकम् आदिनाम् समावेशः दशरूपे आहतः 16

दशरूप इति दशरूपकाणी परन्तु दशमतानाम् भावार्थः अभिनवेन समर्थितः प्रयोगतः शब्दे अनेन दशरूपे सदृकरासकादिनाम् अंतर्भाव कृत्वा भरतसम्मितम् अवाप्तुम् प्रयत्नः कृता।

डॉ.राघवन महोदय एतस्मिन् विषये सम्यक् चर्चा कृता।⁷

नवमशतकस्य अग्निपुराणे अष्टात्रिंशत् त्रिंशत् अध्याये सप्तमी उपरूपकेषु सदृकस्य केवलं नाम प्राप्यते। दशरूपके धनंजयेन अस्य कौप्युल्लेखो नैव कृतः। भोजराजेन सदृकस्य महत्त्वं आहतं। रूपकेषु वाक्यार्थाभिनय पदार्थाभिनयश्च इति द्वौ विभागौ कृतौ। एषु रूपकेषु रसस्य निरूपणं भवति तत्र वाक्यार्थाभिनयो प्रवर्तते। उपरूपकेषु केवलं भावनिरूपणं भवति। पदस्य अर्थ अधिकृत्य रूपकेषु पदार्थाभिनयो आहतो भवति। सदृक-नाटिकयोः वाक्यार्थाभिनयस्य संभावनायाः अनयोः उपरूपकयोः समावेशः दशरूपकेषु कृतः।⁸

हेमचंद्रेण अस्मिन् विषये भोजराजं लक्ष्मीकृत्य कथितं यत् केचन सट्टके वाक्यार्थाभिनय कुर्वन्ति। नाट्यदर्पणकारभ्यं द्वादशरूपकेषु सट्टकस्य निर्देशो नैव कृतः परंतु ग्रंथस्य अंते त्रयोदश उपरूपकेषु सट्टकस्य लक्षणं प्रथमं एव दत्तम् यत् -

एतानि च स्वल्पमात्रं रंजनानिमित्तत्वाद् वृद्धैरनभिरितत्वाच्च वृत्तावेव कीर्तितानि।⁹

एतेन अनुमीयते यत् सट्टकानां लोकप्रियता प्रसिद्धिश्च नैव विधते। अतः सट्टकस्य व्याख्या कृतेरारंभे सट्टककर्ता ददाति।

भावप्रकाशकारेण स्वग्रंथरूपस्य असृमे अधिकारे दशरूपकाणि रसात्मकानि इति समर्थितम्। अन्येषु रूपकेषु भावात्मकतां प्रदर्श्य सट्टकस्य लक्षणं रसात्मक रूपकं इति समाविष्टं नृत्यभेदात्मकं नाटिका भेदरूपं सट्टकस्य समर्थितं।¹⁰

शारदातनयेन परस्पर अभिप्राययोः इदम् अनुमितम्। सट्टके यदा अभिनयतत्त्वस्य आधिक्यं वर्तते तदा तद् रसात्मकं भवेत् परंतु उमीतत्वं अधिकं स्यात् तदा भावात्मकं उपरूपकं भवेत्। प्रतापरुद्रीथने सट्टकस्य निर्देशो नैव कृता परंतु रत्नापण टीकायां कुमारस्वामीना नाटिका सट्टकयोः अंतर्भावः दशरूपकेषु आहतः।¹¹

नाट्यलक्षण रत्नकोषे सागरनन्दीना षट्विंशतीरूपकेषु सट्टकस्य समावेशः कृतः। अनेन आचार्यो रूपकोपरकयोः भेदा नैव स्वीकृतः।¹² विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे सट्टक-नाटिकयोः समावेशः अष्टादश उपरूपकेषु कृतः।¹³

नाट्यशास्त्रेषु अभिनव भोजदेवः एव केचन अस्य उपरूपकस्य महत्त्वं स्वीकुर्वन्ति। मुख्यत्वेन वाक्यार्थाभिनयत्वात् सट्टकं रसात्मकं रूपकं वर्तते। अतः डोम्बी, रासकादि सट्टक उपरूपकेषु पदार्थाभिनय प्रधानेषु उपरूपकेषु गजना कथं कर्तव्या इति विचारणीयम्। सट्टके तु दशरूपकवत् रसनिरुणं भवति। कथावस्तु च सुसंकलितं भवति। अनेकानि पात्राणि भवन्ति, अतः नृत्यप्रधान उपरूपकेषु एकस्य पात्रस्य एव भावार्थाभिनयो

भवति। अतः सट्टकं नृत्यप्रधानोपरूपकेभ्यः भिन्नमेव।

अभिनवप्रधान रूपक नृत्यप्रधानोपरूपकयोः अयमेव भेदः अभिनवेन नाट्यशास्त्रस्य चतुर्थे अध्याये नृतौ विस्तृता चर्चा कृता वर्तते।¹⁴

पादटीपः

1 वात्स्यायन कामसूत्रः, सं. दामोदरलाल गोस्वामी, प्र. चैखम्बा, सं. बुक डिपो, बनारस 1912 II 10-25 पृ. 175

2 भरत नाट्यशास्त्रम् ग्रंथ-2 (सं. रामकृष्ण कवि, प्र. ओरिएंटल इंस्टीट्यूट, वडोदरा प्र. आ 1934 18-1 वृत्ति-पृ. 407, उक्त व्याख्याने तु कोहलादिलक्षित तोटक सट्टकरासकादि संग्रहः फलम्। हिन्दी नाट्यदर्पण (सं. डा. नगेंद्र प्र. दिल्ली विश्वविद्यालय 1961) प्रथमदिवेक पृ. 14 तेन कोहकतप्रजीतलक्ष्मणः साटकदयो न लक्ष्यन्ते)

3 भरत-नाट्यशास्त्र ग्रंथ-3 (सं. रामकृष्ण कवि प्र. ओरिएंटल इंस्टीट्यूट वडोदरा प्रथम आवृत्ति 1954, 19.131 वृत्ति पृ. 72)

4 राजशेखर-कर्पूरमंजरी, सं. प्रो. एन. जी. सुरु, मुंबई, प्र. आवृत्ति 1960 1-6 पृ. 3

5 भोज, शृंगारप्रकाश ग्रंथ-2 (सं. जी. आर. जोरपर, प्र. प्राचीन संस्कृत ग्रंथ प्रकाशन, विश्व संस्था 1963) प्रकाश 11 पृ 466

6 नाट्यशास्त्र, ग्रंथ-2, 18.2 वृत्ति पृ. 407

7 Raghvan (Dr.) V, A note on the name Dasrupak JOR, Vol VII, part III, p.p. 277-290

8 शृंगारप्रकाशः ग्रंथ-2 प्रकाश 11 पृ. 466

9 हिन्दी नाट्यदर्पण विवेक - 4 पृ. 409

10 भावप्रकाशनम् अधिकार-8-5-244, अधिकार 9 पृ. 269

11 विद्यानाथ प्रतापरुद्रीयम् (सं. डा. वे. राघवन्, प्र. संस्कृतविद्या समिति, मद्रास, द्वितीय संस्करणम् 1979, नाटक प्रकरणम्, रत्नायज व्याख्या, पृ. 72

12 सागरनन्दी, नाटक लक्षणरत्नकोषः, पृ. 133

13 साहित्यदर्पणः, परिच्छेद-6, पृ. 522

14 भरत-नाट्यशास्त्र ग्रंथ-1 (सं. एम.रामकृष्ण कवि, प्र.
ओरिएंटल इंस्टीट्यूट, वडोदरा, द्वितीय आवृत्ति 1956)
अध्याय-4 वृत्ति पृ.170-182